تێگەیشتنی شپنگلەر لە چەمکی کات

مەریوان عەبدول
یاریدەدەری توێژەر لە زانکۆی سلێمانی

یەکەم: ژیانی شپنگلەر

فەیلەسوفی میسالی ئەڵمانی ئۆسوالد شپنگلەر(Osowald Spengler) لە ساڵی (١٨٨٠) لە بیلاکامبورج لە دایك بووە[١]، باوکی ناوی (بەرنهەرد) بووە، دایکیشی لە خێزانی گرنتسۆف بووە، ئایینی مەسیحی بووە، لەسەر ڕێڕەوی ئاینزای پرۆتستانتی، خوێندنی ئامادەیی لە قوتابخانەی (هال) تەواوکردووە، پاشان چۆتە زانکۆی بەرلین و تایبەتمەندێتی لە بواری زانستە سروشتییەکاندا وەرگرتووە، پاشان گوێزاوێتییەوە بۆ زانکۆی میونیخ، دیسانەوە بۆ جاری دووەم گەڕاوەتەوە بۆ زانکۆی بەرلین[٢]، هەروەها لە زانکۆی هامبۆرگ ماتماتیکی خوێندووە[٣]، تێزی دکتۆراکەشی دەربارەی فەیلەسوفی یۆنانی (هێراکلیتس) بووە کە لە ساڵی ١٩٠٤ پێشکەشی کردووە بە مەبەستی بەدەستهێنانی پلەی دکتۆرا[٤].

تاسالّی ١٩١٠ کاری وانه گوتنەوەی ئەنجام داوە لە شارەکانی برۆکن و دۆسلدۆرف و هامبۆرگ، وانەکانی ماتماتیك و زانستی زیندەوەر و زمانی ئەلّمانی و جوگرافیا و مێژووی بۆ ماوەیەکی کەم گوتۆتەوە[٥].

سەیر لەوە دایە لەگەلّ ئەوەی زۆربەی سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن شپنگلەر لە چەند زانکۆیەك و لە چەند بوارێکی جیاوازدا خوێندویەتی، بەلاّم (کۆلّن ولّسون) باس لەوە دەکات هیچ بڕوانامەیەکی تایبەتمەندێتی ئەکادیمی نییە! جگە لەوەش بە کۆمەلّێك تایبەتمەندی نێگەتیڤ پەسنی (وصف) دەکات و دەلّێت: (کەسێکی لاواز و کورتبین بووە)[٦] ، دەبێت چ هۆکارێك وای کردبێت لە فەیلەسوفی ئینگلیزی کۆلّن ولّسون بەوشێوەیە پەسنی شپنگلەر بکات ؟ ئایا لە ڕاستییدا شپنگلەر بەو شێوەیە بووە؟ ئەگەر بەڕاستی کەسێکی بێبڕوانامە بووە، بۆچی سەرچاوەکانی تر باس لە بوونی بڕوانامەکانی دەکەن، خۆ ئەگەر بڕوانامەشی هەبووە بۆچی هەولّی داڕنینی بڕوانامە ئەکادیمییەکانی لێدەدرێت، ئایا تەنها بە داڕنینی بڕوانامە لە فەیلەسوفێکی کاریگەری وەك شپنگلەر لە پلە و پایەی کەم دەبێتەوە؟! لەکاتێکدا کتێبەکەی (ئاوابوونی ڕۆژئاوا) شایەتی لەسەر دوربینی و مەعریفەی فراوانی ئەو دەدات، بە چاوپۆشین لە هەلّسەنگاندنی بیروبۆچونەکانی، یان دەبێت ڕەخنە توند و بۆچونەکانی شپنگلەر بەرامبەر بە شارستانێتی ڕۆژئاوا، ڕۆژئاواییەکانی تا ئەو ئاستە توڕە کردبێت فەیلەسوفێکی وەك (کۆلّن ولّسون)یش نەتوانێت توڕەییەکەی بشارێتەوە.

ولّسون پێی وایە شپنگلەر مێژوونوسێکی بوونگەرایە، گرنکی شپنگلەر و بەرهەمەکەشی لەوەدا دەبینێتەوە، ئەو پێیوایە ئەگەرچی چەمکی بوونگەرا چەمکێکی قورسە و شپنگلەریش بەکاری نەهێناوە، بەلاّم بە گوتەیەکی لێی نزیك بۆتەوە کە دەلّێت: (ئێمە لێرەدا خاوەنی بەلّگە نەویستی و فیترەتی دەرککەرین لەجێگەی شیکارکردن، یان دژە شیکارکردن)[٧].

شپنگلەر لەماوەی خوێندنی زانکۆییدا لەلای کۆمەلّێك مامۆستای باش خوێندویەتی، لەو مامۆستایانەش (بەرنەشتین) و (دۆرۆن) و (ئەبرهەرد) و (فۆنفرتش) و (هیم) و (هۆریلّ) و (ئلویس ڕیل ڤاینگەر) و (واشتۆمف) و (باور) و (هرنڤیگ) و (لەبس)[٨].

وادیاره شپنگلەر بێزاربووه لە وانەگوتنەوه، چونکە دەیهەویست کاتی تەواوی بۆ بڕەخسێت بۆئەوەی خەریکی لێکۆڵینەوە و نوسین بێت. پاش ئەوەی جەنگی جیهانی (یەکەم) هەڵگیرسا داهاتەکەی زۆر کەم بۆوە، بۆیە ناچاربوو بگوێزێتەوە بۆ گەڕەکێکی هەژارنشین لە گەڕەکەکانی میونیخ، تەنانەت لە خواردنگەیەکی تایبەت بە کرێکاران خواردنی دەخوارد، پاشان دەڕۆیشتەوە بۆ ژوره ساردەکەی بۆ ئەوەی خەریکی ڕەشنووسی کتێبەکەی (ئاوابوونی ڕۆژئاوا) بێت، کۆڵن وڵسون لەم بارەدا دەیچوێنێ بە نیچە و دەڵێت: (بە شایەنی دەزانین بیری خۆمانی بهێنینەوە(نیچە)ش ٢٥ساڵ لەمەوبەر لە هەمان بارودۆخدا کاریدەکرد، نەخۆشی و کورتبینی تەنگیان پێ هەڵچنیبوو، بەشی خوارەوەی بە پارچەیەکی داپۆشەر دادەپۆشی، تاو تاو پێنوسەکەی دادەنا، تا لەبەر تینی چراکەدا دەستی گەرم بکاتەوە)[٩].

تێبینی ئەوە دەکەین جارێکی تر وڵسون بەشێوەیەکی نێگەتیڤ پەسنی شپنگلەر دەکات، دەیچوێنێ بە (نیچە) و هەردووکیان بە کورتبین لە قەڵەم دەدات، دەیهەوێت لە بیری خوێنەردا ئەوە بنەخشێنێت شپنگلەریش بەهەمان شێوەی (نیچە) کەسێکی ڕەش بین بووە، بەمەش وێنەیەکی پێشوەخت لەلای خوێنەر دروست بکات بۆ شپنگلەر، پێش ئەوەی خوێنەر ڕاستەوخۆ شپنگلەر بناسێت لە ڕێگەی بەرهەمەکەیەوە.

دووەم: بەرهەمەکانی شپنگلەر

یەکەم بەرهەمی شپنگلەر نامەی دکتۆراکەیەتی، لە ساڵی ١٩٠٤پێشکەشی کردووە سەبارەت بە فەیلەسوفی یۆنانی (هێراکلیتس)ە[١٠]، ناونیشانەکەشی بەم جۆرەیە (هێراکلیتس. لێکۆڵینەوەیەك لە بیرە سەرەکییەکانی فەلسەفەکەی)، ئەم بەرهەمە یەکەم جار لە هال چاپکراوە لەلایەن بڵاوکار (کیمەر)، پاشان جارێکی تر لە ساڵی ١٩٣٧ لەلایەن بڵاوکار (بێك) بڵاوکراوەتەوە بە ناوی (گوتارەکانی ئۆسواڵد شپنگلەر)[١١].

پاشان له ساڵی ١٩١٠ یەکێك له بەرهەمە ئەدەبییەکانی نووسیوه، که بریتییه له کورتـه چیرۆکێك به ناوی (براوه)[١٢].

بەناوبانگترین کتێبی (ئاوا بوونی ڕۆژئاوا)یه که سەرجەم فەلسەفەکەی تێدا کۆکردۆتـەوه، له ساڵی ١٩١١ دەستی به نووسینی کردووه، له ساڵ ١٩١٤ ئاماده بوو بـۆ چاپکردن، بـەڵام به هۆی جەنگی یەکەمی جیهانییەوه به چاپ نەگەیشت، سەرەتای دەرکەوتنی ئـەم کتێبـه لـه ساڵی ١٩١٨ بووه، بەڵام به شێوەیەکی فراوان له ساڵانی ١٩٢٠-١٩٢٢ دەرکەوت[١٣].

ناونیشانی ئەم کتێبه ڕەشبینانەتر بـوو لـه ناوەڕۆکەکـەی[١٤]، هـەر ئەمـەش وایکـرد پـاش ئەوەی شپنگلەر تەواو بـوو لـه نووسـینی کتێبەکـەی، لـەکاتی گـەڕان بـەدوای بڵاوکارێـك بـۆ بڵاوکردنەوەی کتێبەکەی زۆربـەی بڵاوکارەکـان پەسـەندیان نـەکرد، تـا لەدواییـدا بڵاوکـارێکی نەمساوی ڕازی بوو (١٥٠٠) دانەی لێ چاپ بکـات، ولـسون لەمـەدا شـپنگلەر دەچـوێنێ بـه (شـوپنهاوەر)، شـپنگلەر و شـوپنهاوەر ئەوەنـده لێکـچوون تـا ئـەو ئاسـتەی دەتـوانین بڵـێین بەرهەمەکانیان بەرهـەمی ئـەدەبی زۆر لێکـچوون، لـه هەفتـەکانی سـەرەتادا کاتێـك خـەڵکی کتێبەکـەیان پـشتگوێ خـست شـپنگلەر واگومـانی دەبـرد چارەنووسـی وەك چارەنووسـی شوپنهاوەری لێبێت، کاتێك کتێبی (جیهان وەك ویست و بیرۆکه)ی بڵاوکردەوه، خـەڵکی هـیچ به پیرییەوه نەچوون، بەڵام کاتێك خەڵکی گفتوگۆیان لـەبارەی کتێبەکـەی شـپنگلەرەوه کـرد و ڕۆژنامه بەناوبانگەکان گوتاریان له دژی نووسی، فرۆشی زۆر بوو، بوو بەکتێبێکی بەناوبانگ، بڵاوکارەکەی زۆری پێی سـەیر بـوو، بۆیـه ناچـاربوو بۆجاری دووەم و سـێیەم و چـوارەم چـاپی بکاتەوه[١٥].

جارێکی تر لێرەوه تێبینی ئەوه دەکەین، ئەگەرچی ولسون ناتوانێت ئـەوه بـشارێتەوه ئـەم کتێبه کتێبێکی به بایەخه، بەڵام بەجۆرێك باسـی دەکـات خوێنـەر پرسـێکی لادروسـت ببێـت بەرامبەر به ئەو کتێبه به ئاراستەیەکی نێگەتیڤ، بەوەی دەیچووێنێ به (شوپنهاوەر) کـه بـه فەیلەسوفێکی ڕەشبین ناوداره، هەر لـەم شـێوه پەسـنه ولـسون دەڵێـت: (جـەماوەری یەکـەمی کتێبەکەی شپنگلەر ئەو کەسانەبوون که له ڕۆژنامەی ڕۆژی یەك شەممەندا بابەتی (ئەستێرەکان چی دەڵێن) یان دەخوێندەوه)، پاشان ولسون دەپرسێت دەبێت چی بێت وای کردبێت ئەم کتێبـه

بەو ئەندازەیە خوازراو بێت؟ هەر بۆخۆشی وەڵام دەداتەوە و دەڵێت لە بەرئەوەی کتێبێکی ئەکادیمی نییە، ڕەشبینی ئەم کتێبەش بە یەکێك لە هۆکارەکانی سەرکەوتنی دەزانێت[١٦].

یەکێك لە گرنگییەکانی ئەم کتێبە لەوەدا خۆی دەبینێتەوە نووسەرەکەی خاوەنی هزرێکی فراوانە، بە ئەندازەیەك ئەگەر کەسێك کتێبی (ئاوابوونی ڕۆژئاوا) بخوێنێتەوە، هەست بەسەرسوڕمان دەکات و، بۆی دەردەکەوێت خاوەنی ئەم کتێبە چەندە لە زیندەوەرزانی و بیرکاری دەزانێت ئەوەندەش لە هونەر و مۆسیقادا شارەزایە[١٧].

یەکێکی تر لە کتێبەکانی ناوی (البروسیة والاشتراکیة) لە ساڵی ١٩٢٢ بڵاوی کردۆتەوە، کتێبێکی تری بەناوی (بوونیادنانێکی نوێ بۆ ڕایخی ئەڵمانی) لە ساڵی ١٩٢٤ بڵاوی کردۆتەوە، لە ساڵی ١٩٣١ کتێبی (مرۆڤ و پیشەسازی هونەر) ی بڵاو کردۆتەوە، لەساڵی ١٩٣٣ کتێبی (ساڵە یەکلاکەرەوەکان. ئەڵمانیا و گەشەکردنی مێژووی جیهانی) بڵاوکردەوە، کە تیایدا بۆچوونە پراکتیکییەکانی دەربارەی ڕامیاری پیشان دەدات، شۆڕشی گەلە ڕەنگاو ڕەنگەکان و چارەنووسی گەلانی سپی شیکار دەکات[١٨].

بەڵام هیچ کام لەم کتێبانە ئەوەندەی کتێبی (ئاوابوونی ڕۆژئاوا) بە ناوبانگ و جێگەی گرنگی پێدان نەبوون. جگە لەو کتێبانەی ئاماژەی پێکرا کۆمەڵێك گوتاری جیاجیای بڵاوکردۆتەوە لەوانە: گوتارێك بەناوی (بۆچوون دەربارەی شیعری گۆرانی) لە ساڵی ١٩٢٠ بڵاوکراوەتەوە، گوتارێك بە ناوی (فەرەنسا و ئەوروپا) لە ساڵی ١٩٢٤ بڵاوکراوەتەوە، (ئاسیای کۆن) لە ساڵی ١٩٣٦ بڵاوی کردۆتەوە، (نیچە و سەدەکەی) کۆمەڵە وانەیەکە لە ١٩٢٤/١٠/١٥ بەهۆی تێپەڕبوونی ٨٠ ساڵ بەسەر لەدایك بوونی (نیچە) لە خانەی پاراستگەکانی نیچە لە (ڤیمار) پێشکەشی کردووە، گوتارێکی تری بەناوی (سروشتی گەلی ئەڵمانی) لە ساڵی ١٩٢٧ بڵاوکردۆتەوە، لە ساڵی ١٩٣٣ گوتاری (تەمەنی شارستانێتییە ئەمریکییەکان)ی بڵاوکردەوە، بەدەر لەمانەی باسکرا کۆمەڵێك گوتاری تری جیاوازی بڵاوکردۆتەوە[١٩].

ئەوەی گرنگی پێ دراوە بەپلەی یەکەم لە ناو کتێبەکانی شپنگلەردا کتێبی (ئاوابوونی ڕۆژئاوایە)، چونکە لەم کتێبەدا بیروبۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بە شارستانێتی بەگشتی و

شارستانێتی ڕۆژئاوایی بەتایبەتی پیشانداوە، جگە لەوەی لەم کتێبەدا ڕووخانی شارستانێتی ڕۆژئاوایی بە ڕووداوێکی هەربوونێتی (الحتمیە) داناوە، هەر ئەم هۆیەش بوو وایکرد ئەم کتێبە بڵاو ببێتەوە لەناو خەڵکیدا و گفتوگۆی لەسەر بکرێت و، لە ڕۆژنامەکاندا چەندین گوتاری لە سەر بڵاوبکرێتەوە[۲۰]، بەڵام لە گەڵ هەموو ئەمانەدا ئەم کتێبە لەسەرەتای بیستەکاندا گرنگییەکی زۆری پێدرا لە ئەوروپادا، زۆرێك لە لێکۆڵەران لەوانەش (چ.دی بوێس) دەیگەڕێنێتەوە بۆ ئەو بارە ناهەموارەی ئەوروپای پێدا تێدەپەڕی بەهۆی پاشماوەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی، هەر بەو هۆیەشەوە بوو لە دوای جەنگی دووەمی جیهانی جارێکی تر گرنگی بە کتێبەکانی شپنگلەر درا، زۆر لێکۆڵینەوەی جۆرا و جۆری لەسەرکرا و چاپە ئەڵمانییە ڕەسەنەکەشی بەشێوەیەکی نوێ لە چاپدرایەوە، تەنانەت لە ئەمریکا و بەشەکانی تری ئەوروپاش گرنیگی پێدرا، لە گەڵ ئەوەشدا زۆرێك لە خوێنەران گرنگییان پێدا، بەڵام بەهۆی گەورەیی قەبارەکەی و ئەو شێوازە زانستییە ئەبستراکتە و، وشکی و ئاڵۆزییەی هەیبوو، بووە هۆی ئەوەی زۆرێك لە خوێنەران لێی ڕابکەن و نەتوانن سودی لێ وەربگرن[۲۱].

سێیەم: تێگەیشتنی شپنگلەر لە چەمکی کات

کاتێك دەمان هەوێت لەسەر پرسێکی وەك کات بووەستین، توشی ئاڵۆزی دەبین و ڕوو بەڕووی کێشە دەبینەوە، چونکە لە سەرەتادا زۆر بە ئاسان دێتە بەر چاومان، بەڵام کاتێك وردتر و قوڵتر دەڕوانین دەبینین کارێکی ئەستەمە شیکردنەوەی چەمکی (کات)، باشترین گوزارشت بۆ ئەم دۆخە پێدەچێت ئەو گوزارشتەی ئاوگۆستین بێت لە بارەی کاتەوە کە دەڵێت: (ئەگەر کەس لێم نەپرسێت ئەوا من دەزانم، بەڵام ئەگەر لەسەرم بێت شی بکەمەوە بۆ پرسیارکەر ئەوا من نازانم)[۲۲] ، لە ڕاستیدا ئەگەر لە هەریەك لە ئێمە پرسیار بکرێت لەوانەیە سەرەتا زۆر بە سانایی بێتە بەر چاومان، بەڵام سەرەنجام بۆمان دەردەکەوێت لێکدانەوەی ئەم چەمکە کارێکی ئاڵۆزە. هەر ئاوگۆستین لە بارەی جاویدانی کاتەوە دەڵێت: (خوایە من دانت بۆ بەوەدا دەنێم من تا ئیستا هیچ نازانم بەرامبەر بە چییێتی کات)[۲۳].

یەکێك لە گرانییەکانی تری لێکدانـەوەی ئـەم چـەمکە ئەوەیـە، هەریـەك لـە بیریـاران و فەیلەسوفان و زانایان جۆرێك لێکدانەوەیان هەیە بۆ ئەم چەمکە و جیـاواز لـەوانی تـر باسـیان کردووە. ئەگەرچـی ئێمـە دەمانـەوێت باسـی ئـەم چـەمکە بکـەین وەك ئـەوەی لای شـپنگلەر دەردەکەوێت، بەمەش پێدەچێت خۆمان لەم گرفتە ڕزگـار بکـەین، بـەڵام ناچـارین هەرچـۆنێك بێت ئاماژە بە بۆچوونی هەندێك لـە گـەورە فەیلەسـوفان بـدەین سـەبارەت بـە چـەمکی کـات چونکە لەوەوە ئاستی جیاوازی شپنگلەرمان بۆ دەردەکەوێت.

لای هەنـدێك لـە فەیلەسـوفان کـات بـەوە پێناسـەکراوە جەوهەرێکـە ڕووت و داڕنـراوە لـە ماددە[٢٤]. لای دیکارت کات و شوێن دوو شتی جیـاوازن، شـوێن درێـژبووەوەی سـێ ڕەهەنـدی ئەندازیارییە، بـەلام کـات دوو جـۆرە: کـاتی سروشـتی و کـاتی دەروونـی یـان خـودی، کـاتی سروشتی، شتێکی سەرەتایی و بەڵگە نەویستە هەرکەسێ بە وریایی لە سروشتی کات بڕوانێت دەزانێت، بۆ پاراستنی هەرشتێك پێویسی بـە ویـستی خواهەیـە، بەشـێکی تـری کـات کـاتی دەرونییە[٢٥] ، ئەویش خۆی لە وتەکەیدا دەبینێتەوە :(مـن بیردەکەمـەوە کەواتـە مـن هـەم)[٢٦]. مەبەستی کاتی سروشتی ئەوەیە ئەگەر ئەو هۆیە نەبێت کە هۆی بەردەوامیمانە، مەبەست لـە هۆیەکە خویە، ئەوا بـەدوا یەکـدا هـاتنی کـات نابێتـە هـۆی بـەردەوامیمان[٢٧]. بـەڵام ئـەوەی پەیوەندیدارە بە کاتی دەروەنی یان خودی بوونی مرۆڤە یاخود هەستکردنی مرۆڤە بـە بـوونی خۆی لە کاتی بیرکردنەوەدا، چونکە لـەو کاتـدا مـرۆڤ بـیر لـە خـودی خـۆی دەکاتـەوە هەسـت بەبوونی کاتیش دەکات و پەیپێدەبات.

ئاسان نییە بۆچوونی کانت لەمەڕ کات وابەڕاگوزەری پیشان بدەین، بەڵام هەرچـۆنێك بێـت ئاماژەیەکی کورت بە بۆ چونی کانتیش سەبارەت بەکات پێویستە، لەم بارەیەوە کانت دەڵێت: (کـات هـیچ شـتێك نییـە جگەلـە مـەرجێکی خـودی بـۆ پـەیبردنمان (مرۆیـی) کـە بـەردەوام هەستەکییە، واتە ئەوەی کەنابێت مەگەر کاریگەربین بـە بابەتگـەلێك، ئـەو لـە خودیـدا هـیچ نییە، لە دەرەوەی خود)[٢٨] ، بەم جۆرەی کانت پەسنی کات دەکات، کات لە خودی خۆیدا نییە یان شتێك نییە، بەڵکو ئەوە خودە مانـای کـات دەدات بـەکات، یـان ڕوونـتر پـەیبردنی زهنـی مرۆڤە مانا دەدات بەکات. هەربۆیـە کانـت دەڵێـت: (نـاتوانین بڵـێین هـەموو شـتەکان لـە نـاو

کاتدان)[٢٩] ، هۆی ئەمەش ئەوەیە ئێمە پەیبردنی زهنی ڕووتدەکەینەوە لە شتەکان، کەمەرجە بۆ بوونی کات.

لەبارەی ڕووداو یان (کردار) و کات یان پەیوەندی نێوانیان کانت پێی وایە: هەر ڕووداوێك لە خاڵێکی دیاریکراوی کاتدا ڕوودات، ئەوا ئەو ڕووداوە دەبێتە ئەنجام بۆ ئەوەی کە لە کاتێکی ڕابردووتردا لە پێش ئەو خاڵەوە ڕوویداوە[٣٠].

بەرتراند راسل لەبارەی کاتەوە دەڵێت: ئەوەی پەیوەندی دارە بەکاتەوە، هەستکردنمان بە مانەوە و کەموکورتی کات بەڵگەیەکی باوەڕپێکراو نییە، چونکە تێپەڕینی کات لامان چونیەك نییە، ئەوکاتانەی لە ئازار و ناخۆشیداین هەست بە درەنگ تێپەڕینی کات دەکەین، بەڵام ئەوکاتانەی لە خۆشیداین هەست دەکەین کات بە خێرای تێدەپەڕێت، هەندێك کاتیش هیچ هەست بە تێپەڕینی کات ناکەین وەك ئەوەی نەبێت، بۆ نمونە لەکاتی خەوتندا. وەك ئەوەی دەردەکەوێت کات لە ماوە (مدە) پێك هاتووە، بۆیە پێویستە جیاوازی لە نێوان کاتی تایبەت و کاتی گشتیدا بکەین[٣١]. بەڵام بەتەواوی بۆمان ڕون ناکاتەوە مەبەستی چییە لەکاتی تایبەت و کاتی گشتی.

لای مارتن هایدگەر کات یەکسانە بە بوون یان بریتییە لە بوون، کات چۆنێتییە[٣٢]، کات پانتایی نییە تا مرۆڤی تێدابێت بەڵکو بوونی مرۆڤ خۆی کاتەو وەك خۆی نامێنێتەوە و شتێکی هەربوونێتییە دەبێت کۆتایی پێبێت.[٣٣]

چەمکی کات لای شپنگلەر

شپنگلەر چەمکی کات بە چەمکێکی کێشە ئامێز ناو دەبات، ئەو پێی وایە ئەم چەمکە هەروەك چەمکی چارەنووس، هەموو بیریاران بەتەواوەتی خراپ لێی تێگەیشتوون. پاشان باس لە ڕێبازەکەی خۆی دەکات بۆ چارەسەری ئەم چەمکە، کە دەست پێدەکات بە کۆت کردنێکی سەرەتایی، لە پاشاندا تێدەپەڕێت بۆ ئەنجامگیرییێکی زۆر ڕوون، واتە بیرۆکەی چارەنووس[٣٤]. لێرەدا تێبینی ئەوە دەکەین شپنگلەر زۆر بە ڕاشکاوی و بەبێ ترس بۆچوونی سەرجەم یان

زۆرینەی بیریاران دەربارەی کات بەهەڵە دادەنێت و بۆچوونی خۆی لەم بارەیەوە پێشان دەدات و، ڕێبازەکەی خۆشی بە ڕوون و ئاشکرا دادەنێت.

ئەم هێرشەی شپنگلەر بۆ سەر ئەو بیریارانەیە وێنایەکی ئامێری دەکەن بۆ کات کە لەگەڵ وێناکردنیاندا بۆ گەردوون لەسەر وێنەی سروشت دەگونجێت، نەك لەسەر وێنەی مێژوو، لە سەرروو هەمووشیانەوە ڕەخنە ئاراستەی کانت دەکات، چونکە ئەو گرنگی زۆری بەکات و شوێن داوە و هۆکاریێتی (العلية)ی داوەتە پاڵ شوێن و کات، ڕەخنەی ئەوە لەکانت دەگرێت لە تیۆرا بەناوبانگەکەیدا کە باس لە کات دەکات هیچ ئاماژەیەکی بە ئاراستە (اتجاه) نەداوە، ئەوەچ (کات)ێکە کە ئاراستەی نەبێت؟![٣٥]. هۆی ئەو ڕەخنە توندەی شپنگلەر دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی لای شپنگلەر کات کرۆکێکی ئەندامی (زیندوو)ی تایبەتی هەیە، هەموو شتێکی زیندووش خاوەنی (ژیان) یان ئاراستەیە، خاوەنی هاندان و بەخششە. زیندوو شایستەی بەشکردن و هەڵوەشان و هەڵگەڕانەوە نییە، یەکجار ڕوودەدات ڕوودانێکی ناوازەی ئەوتۆ دووبارە نابێتەوە، میکانیکێتی ناتوانێت ڕێڕەوەکەی دیاری بکات، جۆری ئەم پەسنکرنە(وصف) سەر بەکات و چارەنووسە[٣٦]. بەم جۆرە هیچ پەیوەندییەك لە نێوان کات و سروشت یان میکانیکێتیدا نییە، چونکە کات زیندووە و سروشت و میکانیکێتی مردوون و کار لە مردووش دەکەن.

ئەگەر بارەکە بەم جۆرەبێت جۆن کانت و هاوڕاکانی مافی ئەوەیان دەبێت کات ملکەچ بکەن (لە پەنا شوێندا) بۆ لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی مەعریفە[٣٧]. کەواتە ڕەخنەکە لەوەدایە ناکرێت یەك شێوازی چارەسەر و لێکۆڵینەوە بەکاربرێت بۆ دوو چەمکی جیاوازی وەك کات و شوێن، چونکە کات و شوێن دوو شتی لێکدژن و گوزارشتن لە زیندوو و مردوو.

شپنگلەر زیاتر لە هەر بیریارێك ڕەخنە ئاراستەی کانت دەکات، ئەو دەڵێت نابێت کانت خۆی بدات بەدەست ئەم جۆرە هەلآنەوە و ملکەچیان بێت، جێگەی سەرسوڕمان نییە یەکێکی وەك شوپنهاوەر بکەوێتە هەڵەیەکی لەو جۆرەوە، چونکە لە بیرکاریدا لاوازە، بەلاّم بۆ کانت نابێت چونکە لەبیرکاریدا لێهاتووە[٣٨]. ڕەخنەی ئەوەی لێدەگرێت چەمکی کاتی شێواندووە، چونکە بەستویێتییەوە بە ژمێرارییەوە و بەوهۆیەوە چییێتی کات بە تێنەگەیشتوویی ماوەتەوە

و ئاراستەشی لێدارِنیوە[٣٩]، شپنگلەر پێی وایە کانت توانیوێتی بەڵگەی باش پێشکەش بکات لە پەیوەندی نێوان بۆشایی (Spase) و ئەندازیاریدا، بەڵام لە وێنەی ئەو بەڵگە هێنانەوانە لە پەیووەندی نێوان کات و ژمێریاری (یان ماتماتیك) دوور دەکەوێتەوە ، لەم بابەتەدا لە وێناکردن و گومان تێناپەڕێت، جەختکردنەوەی کانت لە هاو وێنەیی هەردوو چەمکی (کات و بۆشایی) بەرەو هەڵدێریدەبات و میتۆدەکەی تێك دەشکێنێت[٤٠]. شپنگلەر ئەو تێکەڵکردنە میتۆدیەی کانت لە نێوان کات و بۆشاییدا(شوێن) کردوویەتی بەمەترسیدار دادەنێت و بەهۆی هەڵوەشاندنەوەی میتۆدەکەی دادەنێت، ئەو پەیوەندییەش کەباسی دەکات لەنێوان کات و بۆشاییدا، هیچ بەڵگەیەکی بۆ نەهێناوەتەوە.

سەبارەت بە پرسی کات شپنگلەر پێی وایە نیوتن توانیوێتی بە لێهاتویی خۆی باشتر لە کانت نزیك ببێتەوە لە چارەسەرکردنی کێشەی کات، ئەو توانیویەتی بەهۆی یاسای جیاکارییەوە(تفاضل) پەی بەکێشەی خۆگۆڕکێ (صیرورە) ببات، بەمەش لە کێشەی کات تێگەیشتووە. هەروەها (فایر شتراوس) یش تێکۆشانی زۆری کردووە و زۆر قوڵ بۆتەوە، بەهۆی ئەوەوە کێشەی کات لە بازنەی لێکۆڵینەوەی ماتماتیك دەرچووە[٤١]. لێرەدا تێبینی ئەوە دەکەین دور خستنەوەی کات لە بیرکاری یان ڕزگارکردنی لێی لای شپنگلەر بە پۆزەتیڤ لێکدەدرێتەوە و دەنرخێنرێت.

وشەی کات بریتییە لە جۆرێك لە تەلیسم و جادوو، شتێکی خودییە، بڕوایەکی ناوەکییە بەرەو ڕووی دەبینەوە(بە نامۆ)، شتێکی ئەو تۆیە لەناو هەریەك لە ئێمەدا هەیە، (خودێتی) و (چارەنووس) و (کات) ووشە گەلێکن ئەگەر هەریەك لەو وشانە لەجێگەی ئەوی تریان دابنرێن دروستە[٤٢]. تێبینی ئەوە دەکەین ئەگەرچی شپنگلەر دەیهەوێت کاتمان بۆ پەسن بکات بەوەی شتێکی خودییە و بەستراوە بەکەسێتییەوە، هەموو خودێك لە ناو خۆیدا هەڵیگرتووە، بەڵام لەوسەرەتایەدا کەدەیهەوێت بیکاتە دەسپێك بۆ کات، جۆرێك لە خۆ ڕزگارکردن دەبینین چونکە کات بە جادوو تەلیسم ناودەبات، لێرەشدا دەبینین نزیکە لە ئاوگۆستین و سەرسوڕمان و بێتوانایی خۆی پیشان دەدات لە بەرامبەر کاتدا، وەك لە پێشەوە ئاماژەمان بۆ کرد.

ئـەوەی کـە لـە زەنگـی وشـەی کاتـەوە هەسـتی پێدەکـەین، کـات بـەڕوونی لـە مۆسـیقادا دەردەکەوێت وەك لەزمانـدا، لـە شـعردا زیـاتر دەردەکـەوێت وەك لـە پەخـشاندا، ڕاسـتیەکەی ئەوەیە کات کرۆکێکی ئەندامی تایبـەتی هەیـە[٤٣]. ئـەوەی شـپنگلەر مەبەسـتییەتی لـەبارەی کاتـەوە وێنـای بکـات، وێنـاکردنێکی زینـدووە و دەیهـەوێت کـات لـە چوارچـێوەی شـتە زیندووەکاندا بهێڵێتەوە، بۆ وێنە کاتیك شپنگلەر باس لەوە دەکات کات بەڕوونی لـە مۆسـیقا و شعردا دەردەکەوێت، گوزارشتە لەوەی کات لـە چوارچـێوەی شـتە زیندووەکانـدا بهێڵێتـەوە، چونکە مۆسیقا و شعر لای شپنگلەر زیندوویّتی دەنوێنن.

تەنها بە دروستکردنی ناو بۆ کـات وەك خۆڕزگـارکردن وایـە لێـی، ناونـانی شـتێك مانـای سەرکەوتنە بەهێز بەسەر ئەوشتەدا، هەرئەمەیە کرۆکی جادوو (سحر) لای مرۆڤی سـەرەتایی، هێزە خراپەکارەکانی کۆتکردووە بەهۆی ناونانیانەوە، ئەوەی شایستەی تێگەشتن و پێوانـەکردن و ناونانە زاڵ بوون بە سەریدا ئاسانە، نهێنـی تـرس لـە کـات و ژیـان، وای کـردووە ناوەڕۆکـە کەیان بەهۆی جادووی پەیپێبردنەوە پوچەڵ بکرێتەوە[٤٤]. شپنگلەر پێی وایە هـەوڵی تێگەیـشتن لە کات لەلایەن بیریارانەوە، لەهـەوڵی مرۆڤـی سـەرەتایی دەچـێت بـۆ زاڵ بـوون بەسـەر هێـزە خراپکارەکاندا لە ڕێگەی جادوو و ناولینانیانەوە، ترسی بیریـاران و فەیلەسـوفانیش لـە نهێنـی کات وایلێکردوون ناو و پێوەری بۆ دابنێن تا لەو ڕێگەیەوە زاڵبن بەسەریدا، بەڵام ئەمـە هـیچ نییە جگە لە پوچەڵکردنەوە و بێ ناوەڕۆککردنی کات.

ئـەوەی لـە فەلـسەفەی زانـستی و دەرونزانـی و فیزیـادا هـاتووە لـەبارەی کاتـەوە، وەڵامدانەوەیـەکی گریمانەییـە، ئـەوەی باسـکراوە لەلایـەن زانـستەکانەوە وێنـەی تارماییـەك دەنوێنێت لە فۆرمێکی شوێنیدا دارێژراوە و لەجێگەی کات دانراوە و نوێنەریەتی، باشتر وایـە ئەو پرسیارە نەکرێت! مەبەست لە پرسیاری (کات چییە؟)یە هەربۆیە کـات هـیچ جێگەیـەکی نییە لەناو میتۆددا، خۆ ئەگەر کات بە میتۆدێتی کرا ئەوا کـات دەبێتـە قوربـانی[٤٥]. کەواتـە ئەوەی ئەنجامدراوە لەلایـەن بیریـاران و فەیلەسـوفانەوە بـۆ تێگەیـشتن لـە کـات، هـیچ نـەبووە جگەلە کوشتنی مانای ڕاستەقینەی کات، کە ناکرێت چوار چێوەی بۆ دابنرێت، بەڵکو دەبێـت نهێنی ئامێز لەگەڵیدا هەڵبکەین. هەربۆیە دەبینین شپنگلەر لە ناو ئەو هـەموو خوێندنـەوە و

تێڕوانینانەی بۆ كات كراوە، بە چاوێكی ڕێزەوە سەیری بۆچوونی ئاوگۆستین دەكات و بە قوڵترین و تەنها بۆ چوونی پەسەندی دادەنێت لەبارەی كاتەوە كە دەڵێت: (ئەگەر هیچ كەس لێم نەپرسێت دەزانم، بەڵام ئەگەر لەسەرم بێت شیبكەمەوە بۆ پرسیاركەر ئەوا نازانم)[٤٦]. ئەمەش مانای هێشتنەوەی هەستكردنێكی ناوەكی و خودییە بە كات، بەدەر لە پەیپێبردنێكی هەستەكی و چوارچێوە بۆ دانراو، شپنگلەر تارادەیەك لەمەدا لە ئاوگۆستین نزیكە وەك لە هەر كەسێكی تر.

مرۆڤی سەرەتایی هیچ بیرۆكەیەكی لەبارەی چەمكی كاتەوە نییە و لەماناكەی تێناگات، ئەو بە سانایی دەژی بەبێئەوەی ڕووبەڕووی هیچ شتێك ببێتەوە، ئەو خاوەنی كاتە، بەڵام هیچ شتێكی لەبارەوە نازانێت! چونكە تێگەیشتن لە كات بەرهەمی بیركردنەوەیە[٤٧]. عەقڵ لە شارستانێتییە گەورەكاندا وێنای كاتێك دەكات لەژێر كاریگەری وێناكردنی بۆ شوێن و ژمارە، ئەم وێناكردنەش بەسە بۆ پڕكردنەوەی (تێركردنی) پێویستییەكانی، ئەم كاتە بێ ئاراستەیە، لەسەر وێنەی سروشتە، ئەو وێناكردنەش لە خولی مەدەنییەت یان پیاوانی شارستانێتییە باڵاكاندا دەردەكەوێت[٤٨].

هۆی ئەو بێئارامییە لای مرۆڤ بەرامبەر بەكاتی ڕاستەقینە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی تایبەتترین تایبەتمەندی كات نەكردەیی گەڕانەوەیەتی، نەكردەیی گەڕانەوەی كاتیش لە دەروونی مرۆڤدا بێئارامی دروست دەكات، ئەمەش لە دەرەوەی ویستی مرۆڤدایە، بەم جۆرە كات مەیدان خوازی لەگەڵ مرۆڤدا دەكات، ئەگەر مرۆڤیش بیهەوێت وەڵامی مەیدان خوازییەكەی بداتەوە، لەڕێگەی تێكۆشانەوە، لەو ڕێگەیەوە دەبێت سروشتی كات تێكبدات و بیشێوێنێت، ئەویش بە وێناكردنی كات بە وێنایەك كە دژ بە سروشتی كات بێت وەك ئەوەی وێنای بكات بە شوێن[٤٩].

هەموو ئەو شتە مەزنانەی لە شارستانێتییەكاندا بەرهەم هاتوون و هونەر دەنوێنن نزیكن لە ئایینەوە نەك لە ماتماتیك، دەبنە كلیلێك بۆ كردنەوەی دەرگای كێشەی كات، كە كێشەیەكە چارەسەركردنی تەنها لە بواری مێژوو كارێكی گرانە[٥٠]. تێبینی ئەوە دەكەین شپنگلەر هونەر و ئایین بە هۆكار دەزانێت بۆ تێگەیشتن و چارەسەركردنی كێشەی كات، كە بە

میتۆدی زانستی و ماتماتیکی چارەسەر ناکرێت، لێرەشدا نزیکی هەردوو چەمکی چارەنووس و کات پیشان دەدات، چونکە تێبینی ئەوە دەکەین شپنگلەر هونەر و ئاین بەهۆی لێکدانەوەی پەیپێبردنی چارەنووس دەزانێت.

هەر شارستانێتییەك تێڕوانینێکی تایبەتی هەیە بۆ کات کە جیاوازە لە شارستانێتییەکانی تر[٥١]، هیندییەکان هیچ بایەخدانان و ڕێزێکیان نەبووە بۆ کات، کاتژمێریشیان نەبووە، هەر لەبەر ئەوەشە مێژوو، یان ژیان، یان یادەوری، یان گرنگی پێدانیان نەبووە، ئەوەش کە لەلای ڕۆژئاواییەکان ناودەبرێت بە مێژووی هیندی، مێژووێکە بەبێ ئەوەی هەست بکات بەخۆی لە دوور و نزیك چیدەکات خۆی ڕزگار کردووە. تەنانەت مرۆڤی چینیش لە قۆناغی (تشۆ)دا کە بە قۆناغێکی هەستپێکردنی قوڵی گەشە کردنی قۆناغە مێژووییەکان ناسراوە، بەوجۆرە بەرز و بە ئاگا و هەستە قوڵە لەکات و هۆشیاری و ئاراستە و قەزاو قەدەر و بزاوتن (حرکە) نەگەیشتوون وەك ئەوەی لە ڕۆژئاوادا هەیە[٥٢]. لێرەدا شپنگلەر بەجۆرێکی بەرز و پەسنئامێز باس لە شارستانێتی ڕۆژئاوایی دەکات کە تێگەیشتنی بۆ کات لە ئاستێکی باڵای ئەوتۆدایە کە مرۆڤی شارستانێتی هیندی و چینی نەگەیشتونەتە ئەو ئاستە.

مێژووی ڕۆژئاوایی مێژووێکی مەبەستگەرا بووە، بەڵام مێژووی هیندی مێژووێك بووە کەڕوویداوە، لە مێژووی کلاسیکیشدا بە دەگمەن گرنگی بە ژماردنی ساڵ دراوە، بەڵام لای ڕۆژئاوای بەوردی ژماردن بۆ هەموو بەشەکانی کات کراوە و، بە گرنگ سەیری کات کراوە، میسرییەکانیش بەهەمان شێوە گرنگیان بەکات داوە، توانیویانە پادشا و فیرعەونەکانیان بەزیندوویی بهێڵنەوە، لەڕێگەی هەڵکەندنی ژیان و مێژووی فیرعەونەکانیان لەسەر بەرد، بەمەبەستی پاراستنیان[٥٣].

کات و بۆشایی

بۆزیاتر تێگەیشتن لە چەمکی کات، بەراوردکردن لەنێوان کات و بۆشاییدا (شوێن) یارمەتیمان دەدات، چونکە کات و بۆشایی دووشتی لێکدژن، شتەکانیش بەدژەکانیاندا

دەناسرێنەوە، واتە زۆرجار بۆ ئەوەی بەباشی لەشتێك تێبگەین پێویستە دژەكەی یان پێچەوانەكەی بناسین.

بۆشایی شایستەی تێگەیشتنە، بەڵام كات شایستەی تێگەیشتن نییە، بەڵكو بریتییە لە هێمای دەنگ، بۆیە هەر وێنا كردنێكی كات یان بەكارهێنانی بەشێوەیەكی زانستی، هیچ ناگەیێنێت جگە لە تێكدانی تێگەیشتنی سروشتی كات نەبێت[٥٤]. كات پێچەوانە و دژی بۆشاییە و دوور لە بۆشایش گەشە دەكات، هەروەك وێنا كردنی ژیان دژی هزرە و، لەدایك بوون دژی مردنە، ئەمەش لە كرۆكی هۆشیاری خودیدا ناسراوە[٥٥]. لێرەدا بەڕوونی بۆچوونی شپنگلەر دەردەكەوێت، كەپێی وایە كات و بۆشایی دووشتی تەواو لێكدژن، بەپێچەوانەی بۆچوونی زۆرێك لە بیریار و فەیلەسوف و زانایان وەك كانت و مینكۆفسكی، ئەمەی دواییان پێی وایە لێكجیاكردنەوەی كات و بۆشایی تەنها وێژینگەیەكە (وهم)[٥٦]. بەدەر لەوە شپنگلەر هەرچی شتە زیندووەكانە دەیانداتە پاڵ كات و هەرچی شتە مردووەكانیشە دەیانداتە پاڵ بۆشایی، ئەم تێڕوانینانە لای برگسۆنیش هەیە بۆ كات و بۆشایی (شوێن)، ئەوپێیوایە بۆ ئەوەی لە ژیان و مادده تێبگەین پێویستە لەكات و بۆشایی تێبگەین[٥٧]. ئەمەش ڕوویەكی تری لێكچوونی نێوان شپنگلەر و یەكێك لە گەورە زیندوو گەراكانە، كە جەخت لە نزیكی شپنگلەر لە زیندووگەراكان دەكاتەوە.

بۆشایی لەدایك بووی كاتە، بەڵام هۆی مردنی كات بۆشاییە، ئەگەر كانت زۆر وردبوایا لە دیاریكردنی بیردۆزەكەیدا دەبوو بیگوتایا: (كات فۆرمی پەیپێبردنە و، بۆشایی فۆرمی پەیپێبراوە)، بۆشایی بە بەرد بوو و ڕەقە، بۆشایی بەتەواوی بوونییەوە لەدەرەوەی كاتە و دابڕاوە لە كات و لە ژیان و، مانەوەی خۆشی لەوەدا شاردۆتەوە و، بەشێكە لە كاتێكی ڕۆیشتوو و هەڵوەشاو[٥٨]. ئەگەر بەوردی لەم بۆچوونەی شپنگلەر بڕوانین دەبینین بۆشایی بریتییە لەكاتێكی لەبەریەك هەڵوەشاو، كاتێك كە تێپەڕبووە و تایبەتمەندێتی كاتی لەدەستداوە كە زیندوێتییە، جگەلەوە كات بەجۆرێك دەردەكەوێت كە شێوە و فۆرمی پەیپێبردنە، واتە ئەو ڕێگایەیە بەهۆیەوە شتەكان دەدۆزرێنەوە، بەڵام شتە دۆزراوە كە بریتییە لە بۆشایی (شوێن).

بەلآم بەپێچەوانەوە بۆشایی کوژەری کاتە، چونکە هەرکاتێك زیندوو خرایە پانتایی بۆشاییەوە دەمرێت چونکە بۆشایی مردووە و مرێنەرە، لەبەر ئەوەی سەربە سروشتە و، جیهانی پێوانە و یاسایە[59]، بە پێچەوانەی کات کە زیندووە و سەربە ژیانە. کاتێك چووە چوارچێوەی بۆشاییەوە زیندویەتی خۆی لەدەست دەدات.

پەراوێزەکان

[1]-الحفني، عبدالمنعم: موسوعة الفلسفة و الفلاسفة، ط٢، مكتبة مدبولى، مصر، ١٩٩٩، ج١، ل٧٨٥.

[2]- الشيبانى، احمد: مقدمة لكتاب اشبنغلر، تدهور الحضارة الغربية، دار مكتبة الحياة للطباعة و النشر، بيروت، ١٩٦٤، ل٨-٩.

٣- الفا، رونى ايلى: موسعة اعلام الفلسفة العرب والاجانب، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٢، ج٢، ل١٠.

٤- الملاح، هاشم يحيى و اخرون: دراسات فى فلسفة التاريخ، مديرية دار الكتب للطباعة والنشر، المصل، ١٩٨٨، ل٢٠٠.

٥- ولسون، كولن: سقوط الحضارة، ت: انيس زكى حسن، ط٢، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٦٣، ل٢٥.

٦- ه، س. پ، ل١٢٥.

[7]- ه. س، ل١٢٩، ١٣٥.

[8]- بدوى، عبدالرحمن: اشپنجلر، دار القلم، بيروت، ١٩٤١، ل٣٠٧.

[9]- ولسون: س. پ. ل١٢٥.

[10]- فرحان، محمد جلوب: الفيلسوف و التاريخ (نمازج من التاويل الفلسفى للتاريخ)، منشورات مكتبة سام، موصل، ١٩٨٧، ل٤٣.

١[1]- بدوى: س. پ، ل ٣٠٨.

٢[1]- ه. س. ل.

١٣- نف، ايمرى: المؤرخون و روح الشعر، ت: توفيق اسكندر، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٦١، ل٢٦٩.

١٤- سعادت و ديگرى، اسماعيل: فرهنگ اثار معرفى اثار مكتوب ملل جهان از اغاز تا امروز، چاپ دوم، تهران، ١٣٨١، ج١، ل٤٤٦.

١٥- ولسون: س. پ، ل١٢٥-١٢٦.

١٦- هـ. س. ل.

١٧- بدوى: س. پ، ل٣١٠-٣١٢.

١٨- هـ. س. ل.

١٩- هـ. س. پ، ل٣١٠.

٢٠- ولسون : س. پ، ل ١٢٥.

٢١- بويس، ج. دى: مستقبل الحضارة، ت: لمعى المطيعى، دارالكرنك للنشر و التوزيع، ١٩٦١، ل٣٧-٣٨.

٢٢- اشبنغلر، تدهور الحضارة الغربية، دار مكتبة الحيات للطباعة و النشر، بيروت، ١٩٦٤، ب١، ل٢٤٥.

٢٣- جعفر، عبدالوهاب: مباديء الفلسفة واشكالياتها، منشاة المعارف، الأسكندرية، ٢٠٠٢، ل١٣٠.

٢٤- الحفنى: **المعجم الشاملة لمصطلحات الفلسفة، مكتبة مبدبولى، القاهرة، ط٣، ٢٠٠٠،** ل٢٩٨.

٢٥- عباس، راوية عبدالمنعم: ديكارت و فلسفة عقلية، دار النهضة العربية للطباعة و النشر، بيروت، ١٩٩٦، ل٣٥٢- ٣٥٣.

٢٦- رايت، وليم كلي: تاريخ الفلسفة الحديثة، ت: محمود سيد احمد، ط٢، مجلس الآعلى للثقافة، القاهرة،٢٠٠٥، ل٩٨.

٢٧- عباس: س.پ، ل٣٥٢.

٢٨- كنط، عمانوئيل: نقد العقل المحض، ت: موسي وهبة، مركز الانماء القومي، ١٩٨٨، ل٦٦.

٢٩- هـ: س. پ، ل٦٦.

٣٠- كنت، عمانوئيل: نقد العقل العملي، ت: احمد الشيبانى دار اليقظة العربية، بيروت، ١٩٦٦، ل١٦٤.

٣١- رسل، برتراند: مشاكل الفلسفة، ت: عبدالعزيز السام و محمود ابراهيم محمد، ط٢، مطبعة نهضة مصر، القاهرة، دون سنة، ل٤٤- ٤٥.

٣٢- هايدگر، مارتين: مفهوم زمان و چند اثرديگر، ترجمه ى على عبداللهى، چاپ دوم، نشرمركز، تهران، ١٣٨٣، ل٧٠ و دواتر.

٣٣- كەمال، محمد: هایدگەر و شۆڕشێكی فەلسەفی، چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٧، ل١٣٥.

٣٥- اشبنغلر: س. پ، ب١، ل٢٤٠.

٣٦- بدوی: اشپنجلر، س. پ، ل٧٩.

٣٧- اشبنغلر: س. پ، ب١، ل٢٤٠.

٣٨- بدوي، عبدالرحمن: الزمان الوجودي، ط٣، دار الثقافة، بیروت، ١٩٧٣، ل١٢٤.

٣٩- اشبنغلر: س. ث، ب١، ل٢٤٦.

٤٠- بدوي:. الزمان الوجودي، دار الثقافة، بیروت، ط٣، ١٩٧٣. ل٢٥.

٤١- اشبنغلر: س. پ، ب١، ل٢٤٥.

٤٢- ه. س. پ، ل٢٤٨.

٤٣- ه.س، ل٢٤٠.

٤٤- ه. س. پ، ب١، ل٢٤٠.

٤٥- ه. س. ل٢٤٣.

٤٦- ه. س، ل٢٤٣، ٢٤٦.

٤٧- ه. س. پ، ب١، ل٢٤٥.

٤٨- ه. س. ل٢٤١.

٤٩- بدوی: اشپنجلر، س. پ، ل٨٠.

٥٠- **ه. س. پ، ل ٨١.**

٥١- اشبنغلر: س. پ، ب١، ل٢٥٢.

٥٢- ه. س. پ، ب١، ل٢٤٩.

٥٤- ه. س. پ، ب١، ل٢٥٩.

٥٥- ه. س، ل٦٠ و دواتر.

٥٦- ه. س، ل٢٤١.

٥٧- اشبنغلر: س. پ، ب١، ل٢٤٨.

٥٨- بدوی: الزمان الوجودی، س. پ، ل١٢٥، ١٣٥.

٥٩- بدوی: اشڤنجلر، س، ث، ل٣٢.